

چالش‌های ساختاری سیاست‌گذاری پولی در اقتصاد ایران و ارائه الگوی فرآیند جامع خط‌مشی‌گذاری

فرهاد متین نفس^۱

فتاح شریف زاده^۲

مهناز ربیعی^۳

سید احمد حسینی گل افشانی^۴

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۰/۰۲

تاریخ ارسال: ۱۳۹۸/۰۲/۲۵

چکیده

سیاست‌های اقتصادی کشورها شامل خط‌مشی‌گذاری در حوزه‌های مختلف پولی و بانکی، مالی و بازرگانی است. سیاست‌های پولی در اقتصادهای بانک محور اهمیت بیشتری دارد و دولت سیاست‌های سایر حوزه‌ها را براساس بازار پول تنظیم می‌کند. پژوهش حاضر با توجه به چالش‌های اقتصاد کشور از جمله رشد تورم، شوک‌های قیمتی، رشد نقدینگی، ورشکستگی موسسات مالی و طرح‌های ناموفق و با هدف ارائه الگوی فرآیند خط‌مشی‌گذاری در این حوزه انجام شده است. در این پژوهش براساس فرآیند شش مرحله‌ای خط‌مشی‌گذاری و پس از انجام مطالعات اکتشافی و مصاحبه با خبرگان، سازمان‌ها و عوامل موثر احصا و مدل تحلیلی طراحی شد. مدل با داده‌های پرسشنامه و پس از تعیین رویایی و پایایی با روش CVR و ضریب آلفای کرونباخ، و تکنیک‌های آماری و تحلیل عاملی تأییدی و نرم‌افزارهای SPSS، LISREL و Excel برآزش شد. نتایج به ترتیب لزوم حضور ۸، ۸، ۱۲، ۷، ۷، ۱۱ سازمان در مراحل تشخیص، تدوین، تصویب، اجرا، ارزیابی و تغییر/خاتمه خط‌مشی و تأثیر ۷ عامل داخلی و ۶ عامل خارجی را بر فرآیند خط‌مشی‌گذاری تأیید کرد.

واژگان کلیدی: مدیریت دولتی، سیاست‌های پولی و بانکی، فرآیند خط‌مشی‌گذاری، بانک مرکزی.

طبقه‌بندی JEL: C13, C83, E58, E60, H11

۱- دانشجوی دکتری مدیریت دولتی، دانشگاه آزاد واحد تهران جنوب، تهران، ایران، پست الکترونیکی:

mathinnafs@yahoo.com

۲- استاد، گروه مدیریت دولتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، پست الکترونیکی:

Sharifzadeh_f@atu.ac.ir

۳- استادیار، گروه اقتصاد، دانشگاه آزاد واحد تهران جنوب، تهران، ایران، پست الکترونیکی:

dr_mahnaz_rabiei@azad.ac.ir

۴- استادیار، گروه مدیریت دولتی، دانشگاه آزاد واحد تهران جنوب، تهران، ایران، پست الکترونیکی:

sa_hosseini@azad.ac.ir

۱- مقدمه

سیاست‌های پولی و به تبع آن، بازار پول به عنوان رکن بسیار مهم بازارهای مالی، بار اصلی تامین مالی اقتصاد کشور را برعهده داشته و بانک مرکزی به عنوان مرجع اصلی ناظر بر فعالیت‌های بازار پولی، محور اصلی سیاست‌گذاری در این حوزه است. در اقتصاد ایران به دلیل عدم توسعه کافی بازار سرمایه جهت جذب و تخصیص منابع صنعت بانکداری اهمیت مضاعف دارد (پروین، شاکری و احمدیان، ۱۳۹۳). سهم نظام بانکی از مجموع تامین مالی اقتصاد به طور متوسط ۹۰ درصد بوده است (هادیان، در گاهی، ۱۳۹۶). همچنین با توجه به چالش‌های اقتصادی سال‌های اخیر از جمله رشد تصاعدی نقدینگی و تورم، طرح بنگاه‌های زودبازده، شوک‌های ارزی، ورشکستگی موسسات مالی و ضعف سامان‌دهی بازار غیرمتشکل پولی و همچنین پیچیدگی روزافزون شرایط اقتصاد داخلی و جهانی و لزوم توجه به اصول خط‌مشی‌گذاری حرفه‌ای و طراحی فرآیند جامع در حوزه سیاست‌های پول و بانکی را حیاتی ساخته است. بنابراین، استفاده از علم خط‌مشی‌گذاری برای ایجاد تحول در سیاست‌گذاری پولی و تدوین الگوی مناسب خط‌مشی‌گذاری برای تعیین ساختار روابط بانک مرکزی با دولت، بانک‌ها و همچنین بخش خصوصی ضروری به نظر می‌رسد.

پژوهش حاضر با هدف اصلی ارائه الگوی جامع ساختار فرآیند خط‌مشی‌گذاری برای تعیین جایگاه هر کدام از بازیگران و ذی‌نفعان و عوامل تاثیرگذار بر فرآیند خط‌مشی‌گذاری پولی و بانکی و همچنین حصول به اهداف فرعی زیر انجام پذیرفته است:

- شناسایی چالش‌های ساختاری سیاست‌گذاری پولی در اقتصاد ایران
- تعیین اولویت مراحل فرآیند خط‌مشی‌گذاری سیاست‌های پولی و بانکی
- شناسایی سازمان‌های موثر بر مراحل فرآیند خط‌مشی‌گذاری سیاست‌های پولی و بانکی
- اولویت‌بندی سازمان‌های موثر بر فرآیند خط‌مشی‌گذاری سیاست‌های پولی و بانکی
- شناسایی عوامل موثر بر فرآیند خط‌مشی‌گذاری سیاست‌های پولی و بانکی
- تعیین اولویت عوامل موثر بر فرآیند خط‌مشی‌گذاری سیاست‌های پولی و بانکی.

۲- مبانی نظری

پژوهش حاضر با توجه به ماهیت میان رشته‌ای آن سعی کرده فرآیند خط‌مشی‌گذاری را با

ارائه الگوی جامع در خصوص سیاست‌های پولی و بانکی مدنظر قرار دهد. پژوهشی مشابه با پژوهش حاضر یافت نشد، اما نسبت به بررسی پژوهش‌هایی که به لحاظ محتوایی ارتباط نزدیکی داشتند، اقدام شد. همچنین سازمان‌ها و عوامل موثر از مبانی و مدل‌های نظری در حوزه مباحث اقتصادی و خط‌مشی‌گذاری استخراج و با هماهنگی خبرگان در مدل تحلیلی تلخیص شد. در ادامه به برخی مباحث مهم در حوزه پولی و بانکی موثر در انجام پژوهش حاضر می‌پردازیم.

۲-۱- سیاست‌های اقتصادی و بازارهای مالی

سیاست‌های اقتصاد کلان به دو صورت سیاست‌های غیرمستقیم (مدیریت تقاضا) شامل سیاست‌های مالی و پولی بوده و سیاست‌های مستقیم (مدیریت عرضه) شامل سیاست‌های بازرگانی و درآمدی، تقسیم‌بندی می‌شوند (هاشمی دیزج، ۱۳۹۱). شاید از همان موقع که پول تنها به‌عنوان واسطه مبادلات تلقی نشده لزوم آنچه امروز به نام سیاست پولی مصطلح است، احساس می‌شد. بدین ترتیب می‌توانیم تولد پنهانی سیاست پولی را مقدم بر پیدایش سیاست اقتصادی بدانیم (شجری، ۱۳۵۱). بانک مرکزی در اعمال سیاست پولی و کنترل بازار پول از دو ابزار مستقیم (عدم اتکا بر شرایط بازار) و غیرمستقیم (مبتنی بر شرایط بازار) استفاده می‌کند (فقهی کاشانی و دیگران، ۱۳۹۲). در کشورهای در حال توسعه از جمله ایران به دلیل نقش غالب بازار پول از شیوه‌های متفاوتی برای تامین مالی استفاده می‌شود. مهم‌ترین ابزاری که در بازار پول ارائه می‌شود، سپرده‌های بانکی است. ضعف‌های سیستم مالی ایران عبارتند از:

- کم بودن عمق بازار سرمایه، عدم توانایی تامین مالی ابداعات و رشد با هزینه پایین
- غیررقابتی بودن و عدم دسترسی عموم به اعتبارات در ایران
- فقدان سرعت و دقت لازم در تجهیز و تخصیص منابع، هزینه‌هایی معاملاتی بالا
- عدم تقارن بالای اطلاعاتی، امکان کسب سودهای بالا از طریق آربیتراژ اطلاعات
- نبود برخی نهادهای تخصصی مکمل و نیروی انسانی متخصصی به اندازه کافی
- عدم تناسب در توزیع و مدیریت ریسک به دلایل مختلف
- عدم شکل‌گیری قیمت‌های کارا و عدم ایجاد ابداعات و تطبیق‌پذیری با تحولات
- عدم کفایت مقررات متناسب با تحولات روز (فقهی کاشانی و دیگران، ۱۳۹۲).

استقرار فرآیند مناسب خط‌مشی‌گذاری می‌تواند باعث کاهش آسیب‌های ناشی از ضعف‌های یادشده به واسطه توسعه و اعمال بجای نظرات سازمان‌های مختلف در هر مرحله از آن شود.

۲-۲- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران و شورای پول و اعتبار

بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران با تصویب قانون پولی و بانکی کشور در ۷ خرداد ۱۳۳۹ تأسیس شد. رسالت بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران اجرای سیاست‌های پولی و اعتباری، ایجاد شرایط مساعد برای پیشرفت اقتصادی کشور از طریق حفظ ثبات ارزش پول و موازنه پرداخت‌ها و پشتیبانی از برنامه‌های دولت است. شورای پول و اعتبار به عنوان بازوی مشورتی بانک مرکزی براساس بند (۲) ماده ۱۶ قانون پولی و بانکی کشور است (مهران، ۱۳۹۴). بانک مرکزی در ساختاری از روابط با دولت، شبکه بانکی و فعالان اقتصادی قرار دارد، اما اصلاح این ساختار در حوزه‌های زیر از ضرورت‌های انکارناپذیر اثربخشی سیاست‌های بانک مرکزی است (پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۹۳).

- ساختار روابط بانک مرکزی با دولت و ذی‌نفعان
- تقویت استقلال بانک مرکزی از منظر حقوقی
- محدود کردن دامنه تعهدات سیاست‌گذار پولی
- قاعده‌مندی سیاست‌گذاری پولی.

۲-۳- چالش‌های سیاست‌گذاری پولی

به منظور اصلاح ساختار سیاست‌گذاری پولی در گام نخست لازم است تا محدودیت‌ها و چالش‌هایی که سیاست‌گذار پولی با آن‌ها مواجه است، مورد شناسایی قرار گیرند. البته برای اصلاح نظام سیاست‌گذاری پولی لازم است که از اصلاح رابطه نظام سیاست‌گذاری کلان اقتصادی با نظام سیاست‌گذاری پولی آغاز کرد. از مهم‌ترین محدودیت‌های سیاست‌گذار پولی در ایران می‌توان به موارد زیر اشاره کرد (پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۹۳):

- ۱- محدودیت ابزارهای سیاست پولی
- ۲- درجه پایین استقلال بانک مرکزی و فقدان سازوکار پاسخگو بودن بانک مرکزی
- ۳- اقدام مصلحتی سیاست‌گذار پولی و تاثیر آن بر شکل‌گیری انتظارات بخش خصوصی

- ۴- غفلت از رویکرد جلونگری در سیاست‌گذاری پولی
- ۵- درجه پایین شفافیت بانک مرکزی
- ۶- درجه پایین شفافیت بانک مرکزی و فقدان سیاست ارتباطی شفاف با فعالان اقتصادی
- ۷- چالش‌های اجرای بانکداری بدون ربا در کشور
- ۸- چالش‌های مرتبط با ساختار تصمیم‌گیری سیاست پولی.
- در ادامه به چالش‌های ساختاری به عنوان موضوع اصلی این پژوهش می‌پردازیم. تشکیل شوراهای سیاست‌گذاری پولی برای استفاده از خرد جمعی در تصمیم‌گیری‌ها و بهره‌برداری از نظرات متفاوت، تجربیات و دانش فنی اعضا، ادغام اطلاعات و تحلیل‌ها با اقبال زیادی روبه‌رو شده است. در جدول (۱) معیارهای مرتبط با عملکرد مناسب یک شورای سیاست‌گذاری آورده شده است.

جدول ۱- معیارهای مرتبط با عملکرد مناسب یک شورای سیاست‌گذاری پولی

اهداف سیاست پولی شفاف و در اختیار داشتن ابزارهای سیاست پولی کارا
تصریح اهداف به صورت شفاف و تنفیذ اختیارات مکفی از طرف دولت به شورا
کف اختیارات: درجه بالای استقلال بانک مرکزی در استفاده از ابزار
اندازه شوراها
شوراهای سیاست پولی حداقلی باید دارای ۵ عضو باشند، اما این شوراها نباید بسیار بزرگ باشند.
شفافیت فرآیند تصمیم‌گیری شورا به منظور پرهیز از سواری مجانی و همچنین امکان شناسایی و ارزیابی مشارکت اعضا
تقویت فکر گروهی
داشتن ترکیبی از اعضای داخل بانک مرکزی و اعضای بیرون از بانک مرکزی
نبود ترتیب ثابت و مشخصی برای اظهارنظر و صحبت کردن اعضا

ماخذ: پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۹۳

با توجه به توضیحات ارائه شده، مشاهده می‌شود شورای پول و اعتبار از جهات مختلف - که در ادامه توضیح داده می‌شوند- خصوصیات یک شورای سیاست‌گذار پولی خوب را ندارد:

- تعداد زیاد اعضای شورای پول و اعتبار: شورا باید به اندازه کافی بزرگ باشد تا اعضای با تجربیات و دانش مرتبط را شامل شود، اما به اندازه کافی کوچک باشد تا تمامی

اعضا، امکان مشارکت فعال فراهم شود. در بیشتر کشورها، شوراها، سیاست پولی ۵ تا ۱۰ عضو دارند و تنها ۱۰ درصد از آنها بیش از ۱۰ عضو دارند (مایر^۱، ۲۰۰۷). افزایش تعداد اعضا (بیشتر از ۱۰) می‌تواند میزان مشارکت آنها را کاهش دهد. همچنین رسیدن به یک اجماع در شوراهایی با تعداد زیاد اعضا دشوار است (سیبرت، ۲۰۰۶).

- تورش ترکیب شورای پول و اعتبار به سمت اعضای دولتی: بالا بودن نسبت اعضای دولتی به اعضای داخل بانک مرکزی، ضمن افزایش سلطه سیاست‌های مالی بر پولی موجب افزایش احتمال خطا در اتخاذ تصمیم می‌شود. ناهماهنگی در رویکرد اعضا به مباحث سیاست پولی باعث شده در مواردی بدنه کارشناسی بانک مرکزی نتواند تایید شورا در مورد اتخاذ سیاست‌های مناسب را در زمان موثر خود کسب کند.

- پایین بودن سطح شفافیت در فرآیند تصمیم‌گیری: برای افزایش مشارکت و پاسخگویی اعضا، صورتجلسات حاوی آرای آنها پس از مدتی انتشار می‌یابد (سیبرت^۲، ۲۰۰۶).

۲-۵- بانک مرکزی در جهان

نیاز به نهادی برای تهاتر و فعالیت تجاری از علل پیدایش بانک‌های مرکزی اروپا در قرون هفدهم و هجدهم بود. بانک مرکزی در اغلب کشورها عالی‌ترین نهاد سیاست‌گذار در زمینه مسائل پولی و بانکی بوده و با برخورداری از استقلال کافی به وظایف خود عمل می‌کند. سابقه تاسیس اولین بانک مرکزی به سال ۱۶۶۸ و کشور سوئد بازمی‌گردد. این بانک به سورجس ریسک بانک^۳ معروف بوده و اولین ناشر اسکناس در قاره اروپا محسوب می‌شود (میشکین^۴، ۲۰۰۷). در پژوهش حاضر ۴۰ بانک مرکزی مورد بررسی قرار گرفت که با توجه به میزان کامل بودن اطلاعات آنها در اینجا فقط بانک‌های مرکزی آمریکا و اروپا برای آشنایی با ساختار تصمیم‌گیری آنها ارائه شده است.

بانک مرکزی آمریکا تحت قانون فدرال رزرو در سال ۱۹۱۳ به تصویب رسید و در سال ۱۹۱۴ با هدف انجام وظایفی همچون نظارت بر شبکه بانکی و وصول و تسویه مطالبات بانکی و نظارت بر فعالیت بانک‌های خارجی شروع به فعالیت کرد. فدرال رزرو شامل

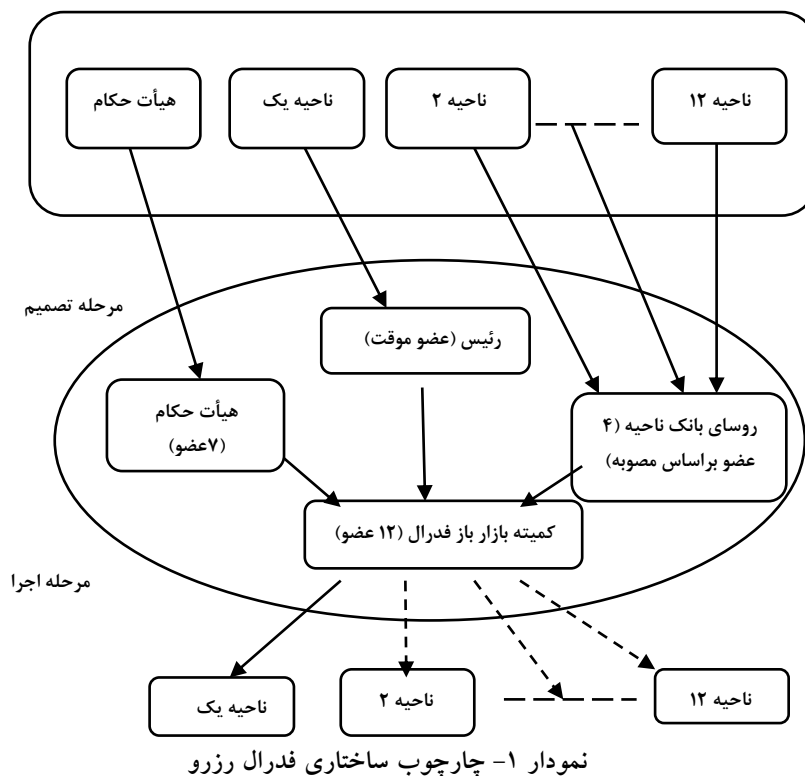
1- Maier

2- Sibert

3- Sveriges Riksbank

4- Mishkin

هیات حکام، کمیته بازار باز فدرال، ۱۲ بانک منطقه‌ای، ۲۵ شعبه متعلق به آن‌ها و شورای مشورتی مصرف‌کنندگان است (جلالی‌نائینی، ۱۳۹۴ و شیرکوند، ۱۳۹۴). نمودار (۱) به ترسیم این موضوع پرداخته است.

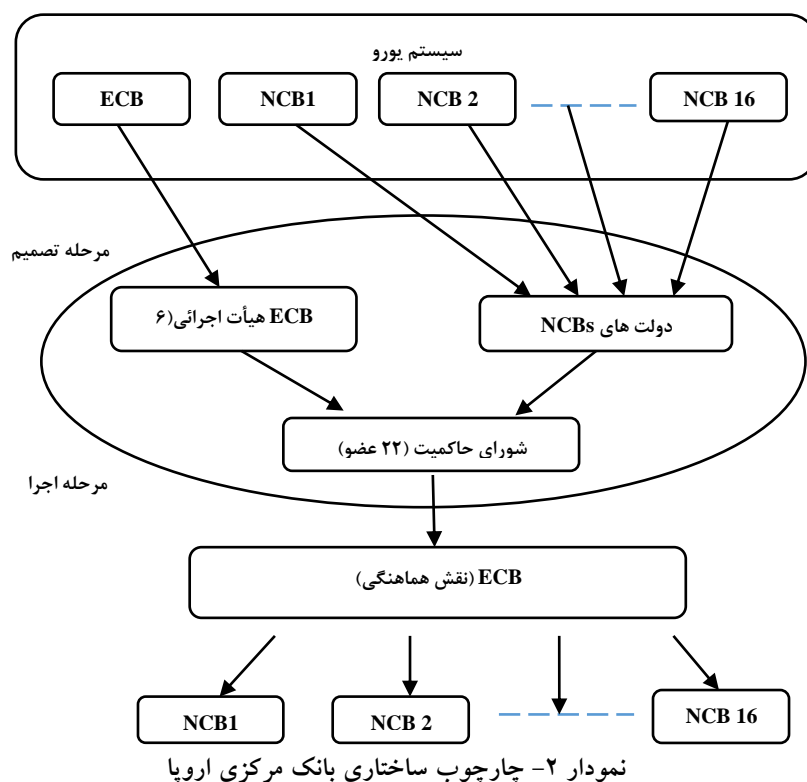

ماخذ: مونگلی^۱ و دیگران، ۲۰۰۹

آنچه امروزه به عنوان اتحادیه اروپا شناخته می‌شود در سال ۱۹۵۲ به عنوان جامعه فولاد و زغال‌سنگ اروپا آغاز به کار کرد. اعضای مؤسس آن، بلژیک، آلمان، فرانسه، ایتالیا، لوکزامبورگ و هلند بودند. سیستم بانک مرکزی اروپا از بانک مرکزی اروپا (ECB)^۲ و بانک مرکزی ملی (NCB)^۳ همه کشورهای عضو اتحادیه اروپا تشکیل می‌شود که از اهم وظایف آن

- 1- Mongelli
- 2- European Central Bank
- 3- National Central Bank

می‌توان به تعریف سیاست‌های یورو سیستم، تصمیم‌گیری، هماهنگی و نظارت بر عملیات سیاست‌های پولی، اجازه انتشار اسکناس، مداخله در بازار ارز و نظارت بر پرداخت و سایر زیرساخت‌های بازار مالی اشاره کرد (شیرکوند، ۱۳۹۴). نمودار (۲) به ترسیم ساختار فعالیت آن پرداخته است.

ماخذ: مونگلی و دیگران، ۲۰۰۹

۲-۶- سیاست‌گذاری پولی و عوامل محیطی

دولت‌ها تحت فشارهای اجتماعی- سیاسی مقام پولی را از دو جهت تحت فشار قرار می‌دهند؛ اول، تمایل دولت برای بالا بردن نرخ رشد اشتغال و تولید بدون تمهید بستر مناسب و دوم، تمایل به انبساط تقاضای کل و توزیع پول در جامعه برای حفظ مقبولیت و پایگاه اجتماعی (پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۹۳). همچنین به واسطه فشار مؤسسات تجاری- مالی، گروه‌های مختلف ذی‌نفع برای دسترسی بیشتر به اعتبار که غالباً از کانال

سیاسی به مقام پولی منتقل می‌شود، دارای ناسازگاری زمانی با تصمیمات بانک مرکزی بوده و موجب اعمال رویکرد سیاست استصوابی می‌شود. سیاست‌گذاری پولی از محیط خارجی، مانند تحولات در بازارهای پولی و مالی، تغییرات ساختاری در اقتصاد، چرخه‌های اقتصادی و فضای سیاسی، تأثیرپذیر است (جلالی نائینی، ۱۳۹۴). البته سرمایه‌گذاری خارجی مستلزم فراهم بودن محیط نهادی مناسب و امنیت بخش کسب و کار است و نهادها ساختار انگیزشی جامعه را تشکیل می‌دهند (دهقان شبانی و آفرینش فر، ۱۳۹۴).

۲-۷- استقلال بانک مرکزی

استقلال بانک مرکزی به توانایی این بانک در پیگیری اهداف پولی و استفاده از ابزارهای دلخواه بدون دخالت دولت و سایر گروه‌های ذی‌نفع اشاره دارد (پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۹۴). منطق نظری دایر بر این امر، نشأت گرفته از این اعتقاد است که استقلال بانک مرکزی می‌تواند در کسب اعتبار برای آن و در نتیجه استقرار و حفظ اعتماد عمومی به عملکرد سیاست پولی و اهداف مربوطه کمک کند. تجزیه و تحلیل‌های جاری درخصوص استقلال بانک مرکزی بر پایه‌های مستحکمی استوار است، اما این امر بیانگر مقبولیت آن در سطح جهانی نیست. فریدمن می‌گوید: «خاتمه استقلال بانک مرکزی آمریکا و تبدیل آن به یکی از ادارات وزارت خزانه‌داری، موجب می‌شود نسبت به وضع موجود بهبود قابل ملاحظه‌ای حاصل شود» (سوین برن و کاستلو برانکو^۱، ۱۳۷۲).

۳- پیشینه پژوهش

در اینجا به مطالعات موجود مرتبط با حوزه پژوهش حاضر به منظور ایجاد ارتباط محتوایی و همگرایی می‌پردازیم. باید توجه داشت خط‌مشی تنها اتخاذ تصمیم نیست، بلکه فرآیندی است از تمام اقدامات که از زمان احساس مشکل شروع و به ارزیابی نتایج حاصل از اجرای خط‌مشی ختم می‌شود (الوانی و شریف‌زاده، ۱۳۸۶). جنکینس^۲ خط‌مشی را «تصمیمات متعامل بازیگر یا گروهی از بازیگران برای انتخاب اهداف و ابزار دستیابی به آن‌ها در شرایط مشخص به شرط آن که قانوناً در چارچوب اختیارات بازیگران باشند» عنوان کرده است.

1- Swinburne and Castelo Branco

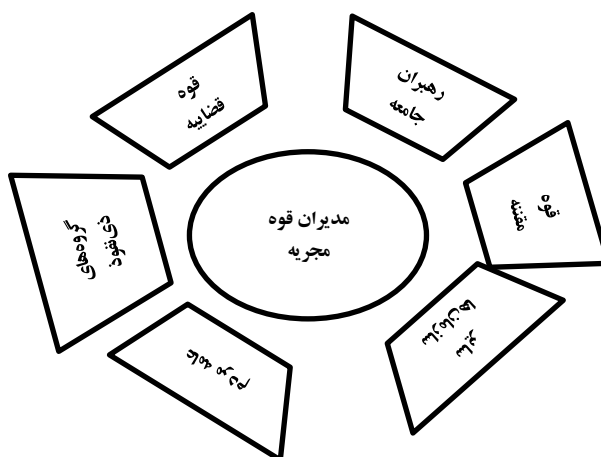
2- Jenkins

مراحل فرآیند خط‌مشی‌گذاری به شرح زیر است (دانش فرد، ۱۳۹۳):

مرحله اول: شناخت و درک مساله	مرحله دوم: دستور کار
مرحله سوم: شکل‌گیری و تصویب	مرحله چهارم: اجرای خط‌مشی
مرحله پنجم: ارزیابی خط‌مشی	مرحله ششم: اصلاح، تغییر یا خاتمه خط‌مشی.

۳-۱- مدل‌های خط‌مشی‌گذاری

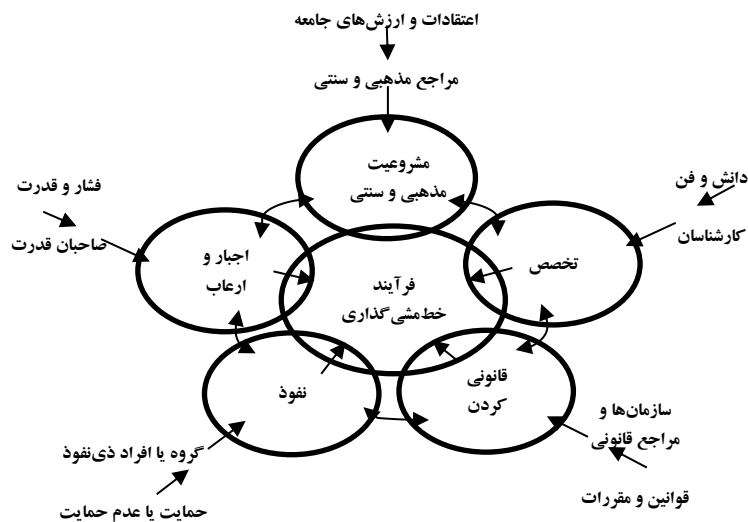
در ادامه مدل‌های گردونه‌ای و چند بعدی از مدل‌های خط‌مشی‌گذاری ارائه شده است. با توجه به نمودار (۳) در مدل گردونه‌ای بر نقش قوه مجریه و مدیران آن تاکید شده است (الوانی، ۱۳۸۶).

نمودار ۳- مدل گردونه‌ای خط‌مشی‌گذاری

ماخذ: الوانی، ۱۳۸۶

در مدل چند بعدی همانطور که در نمودار (۴) مشاهده می‌شود، فرآیند خط‌مشی‌گذاری از مجموعه عواملی شامل: اعتقادات و ارزش‌ها، دانش و فن، فشار و قدرت، حمایت / عدم حمایت و قوانین تصویر شده است (الوانی، ۱۳۸۶).

نمودار ۴- مدل چند بعدی خطمشی‌گذاری

ماخذ: الوانی، ۱۳۸۶

۲-۳- تلخیص عوامل براساس مدل‌های نظری و پژوهش‌های گذشته

با توجه به پژوهش‌های گذشته و مدل‌های مختلف معرفی شده، سازمان‌ها و عوامل مؤثر بر فرآیند خطمشی‌گذاری به شرح جدول‌های (۲)، (۳) و (۴) شناسایی شده است.

جدول ۲- عوامل شناسایی شده براساس مدل‌های نظری

نام مدل	نهادها / عوامل مؤثر	مرجع (کتاب) مورد استناد
گردونه‌ای	۱- قوه مقننه ۲- قوه قضاییه ۳- قوه مجریه ۴- عامه مردم ۵- رهبران جامعه ۶- گروه‌های ذی‌نقوذ ۷- سایر سازمان‌ها	الوانی، ۱۳۸۶
چند بعدی	۱- قوانین و مقررات (سازمان‌ها و مراجع قانونی) ۲- دانش و فن (کارشناسان و متخصصان) ۳- گروه‌ها و افراد ذی‌نقوذ ۴- اعتقادات و ارزش‌های جامعه (مراجع مذهبی و سنتی) ۵- فشار و قدرت (صاحبان قدرت و زورمندان)	الوانی، ۱۳۸۶

ماخذ: یافته‌های پژوهش

جدول ۳- عوامل شناسایی شده براساس مطالعات و پژوهش‌های گذشته

نام پژوهش	عوامل شناسایی شده	نویسنده/ نویسندگان
ارائه الگوی ترکیبی برای خط‌مشی‌گذاری در عرصه دانشگاه	۱- وضع موجود (چشم‌انداز، اهداف و تصویر نیازها) ۲- درون‌داد (تحلیل روند گذشته و خط‌مشی‌های موجود) ۳- فرآیند خط‌مشی‌گذاری (الگوی سیستمی و فرآیندی) ۴- برون‌داد (اجرای خط‌مشی با استفاده از الگوی نهادی و الگوی تغییرات تدریجی) ۵- وضع مطلوب (تحقق اهداف و احساس رضایت)	باقری و دیگران، ۱۳۹۲
ارائه چارچوبی برای نظام و محدوده خط‌مشی‌گذاری، تصمیم‌گیری و عمل در فضای مجازی	۱- عوامل محیطی ۲- عرضه و تقاضا ۳- نهادهای سازمانی و غیرسازمانی ۴- هسته ۵- ارزش‌ها	الوانی و دیگران، ۱۳۹۳
تحلیل رفتاری الگوی سیاست‌گذاری پولی در اقتصاد ایران	۱- دارایی‌های خارجی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران ۲- نرخ ارز ۳- تولید ناخالص داخلی ۴- شاخص قیمت مصرف‌کننده	نظریان، صفایی کوچکسرایبی و امام وردی، ۱۳۸۹
نقشه راه مدیریت بهینه سیاست پولی در ایران	۱- برنامه‌ریزی استراتژیک ۲- برنامه‌ریزی بلندمدت ۳- نقشه راه	مزینی، ۱۳۹۰
فهم خاتمه خط‌مشی عمومی در ایران؛ پژوهشی بر مبنای نظریه‌پردازی داده بنیاد	۱- محیط خرد (نوسان منابع، بعد نظارت، ویژگی خط‌مشی و بازیگران) ۲- محیط کلان (ویژگی جامعه، عوامل بین‌المللی، رابطه دولت - مجلس و باورهای دینی) ۳- خاتمه خط‌مشی (اتلاف منابع، کاهش اعتماد عمومی، فرصت سوزی ملی و کاهش اعتبار) ۴- چالش‌های (ساختاری، فرآیندی، انسانی و سیاسی)	دانایی فرد و دیگران، ۱۳۹۴

ماخذ: یافته‌های پژوهش

جدول ۴- سایر عوامل شناسایی شده بر اساس کتب نظری

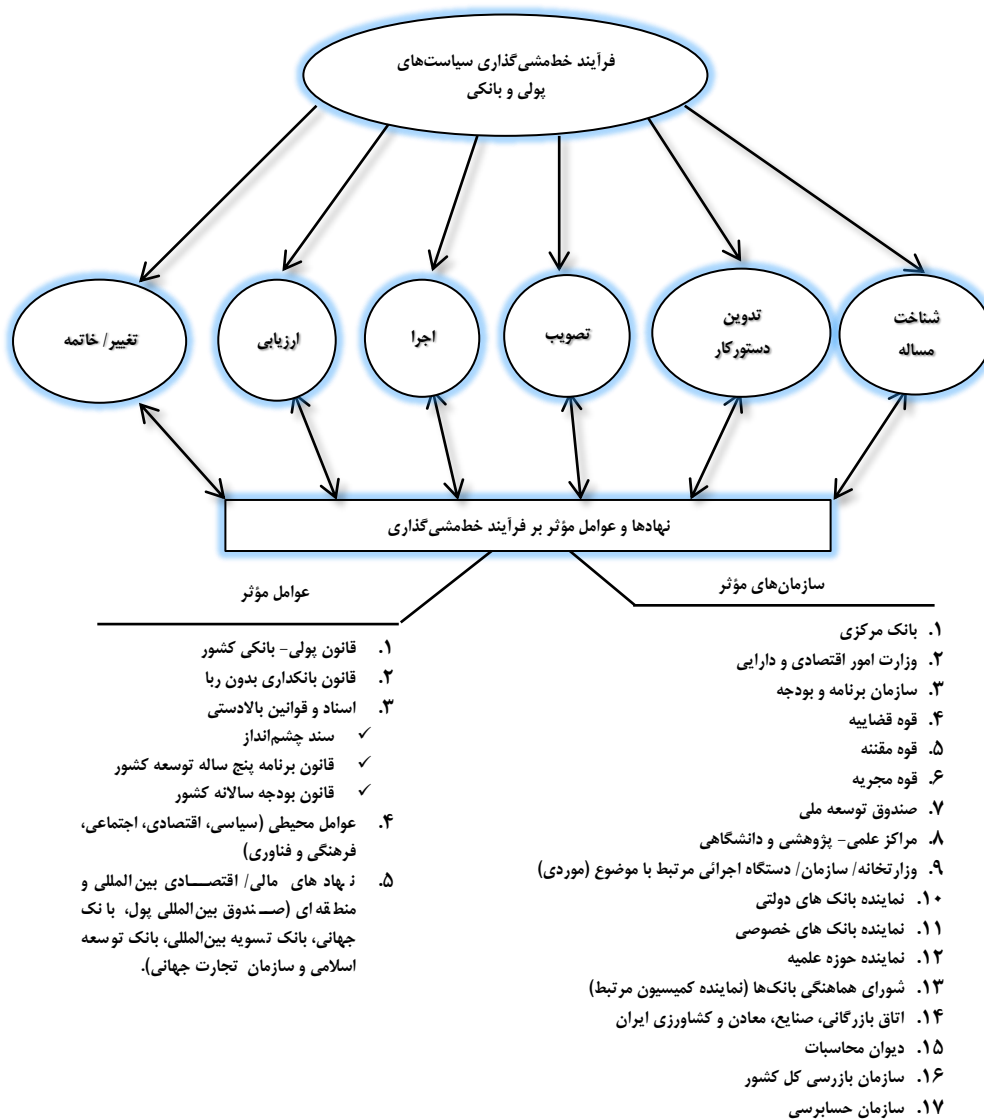
عامل / عوامل شناسایی شده	مرجع (کتاب) مورد استناد	نویسنده/نویسندگان
موسسات تجاری- مالی	سیاست پولی مبانی نظری و ارزیابی عملکرد در ایران	جلالی نائینی، ۱۳۹۴
محیط داخلی و خارجی	سیاست پولی مبانی نظری و ارزیابی عملکرد در ایران	جلالی نائینی، ۱۳۹۴
	وضعیت بانکداری در ایران و جهان ۲۰۱۱ میلادی - ۱۳۹۰ خورشیدی	خوانساری، و دیگران، ۱۳۹۳
بانکداری بدون ربا	نظارت شرعی بر بانکها و موسسات مالی اسلامی، ارائه الگوی نظارتی برای نظام بانکی کشور براساس دیدگاه خبرگان	موسویان و میسمی، ۱۳۹۳
اسناد بالادستی	وضعیت بانکداری در ایران و جهان ۲۰۱۱ میلادی - ۱۳۹۰ خورشیدی	خوانساری و دیگران، ۱۳۹۳
موسسات بین‌المللی و منطقه‌ای	سازمان‌های پولی و مالی بین‌المللی	شیرکوند، ۱۳۹۴
	سیاست پولی مبانی نظری و ارزیابی عملکرد در ایران	جلالی نائینی، ۱۳۹۴
قانون پولی - بانکی	هدف‌ها و سیاست‌های بانکی مرکزی ایران از ۱۳۳۹ تا ۱۳۵۷	مهران، ۱۳۹۴
حوزه علمیه	نظارت شرعی بر بانکها و موسسات مالی اسلامی، ارائه الگوی نظارتی برای نظام بانکی کشور براساس دیدگاه خبرگان	موسویان و میسمی، ۱۳۹۳
مجلس	وضعیت بانکداری در ایران و جهان ۲۰۱۱ میلادی - ۱۳۹۰ خورشیدی	خوانساری و دیگران، ۱۳۹۳
شورای پول و اعتبار	هدف‌ها و سیاست‌های بانکی مرکزی ایران از ۱۳۳۹ تا ۱۳۵۷	مهران، ۱۳۹۴
	وضعیت بانکداری در ایران و جهان ۲۰۱۱ میلادی - ۱۳۹۰ خورشیدی	خوانساری و دیگران، ۱۳۹۳

ماخذ: یافته‌های پژوهش

۴- روش شناسی

فلسفه پژوهش، هرمنوتیک و اثبات‌گرایی و جهت‌گیری آن، کاربردی- توسعه‌ای در حوزه خط‌مشی‌گذاری و کاربردی- بنیادی در حوزه بازار پول است. رویکرد پژوهش، قیاسی- استقرایی و روش آن کمی و کیفی بوده و استراتژی آن، پیمایشی است. هدف پژوهش اکتشافی و از ابزارهای مصاحبه و پرسشنامه برای گردآوری اطلاعات استفاده شد. الگوی تحلیلی پژوهش مطابق با نمودار (۵) از طریق مصاحبه نیمه‌ساختار یافته با ۱۴ تن از خبرگان و

روش گلوله برفی و رویکرد کفایت مصاحبه، طراحی و برای برآزش نهایی مدل، پرسشنامه‌ای در سه بخش و به تفکیک مراحل خط‌مشی‌گذاری تنظیم شد.

نمودار ۵- مدل تحلیلی پژوهش

ماخذ: یافته‌های پژوهش

۵- پایه‌های آماری و برازش مدل

به منظور برازش نهایی مدل، پرسشنامه‌ای با ساختار توصیفی مطابق با جدول (۵) طراحی و برای تکمیل به ۳۵۰ نفر از کارشناسان و سازمان‌های مرتبط با موضوع ارسال شد که ۲۶۸ پرسشنامه قابل بهره‌برداری، عودت شد.

جدول ۵- ساختار گویه‌های پرسشنامه

شرح	تشخیص مساله	تدوین دستورکار	تصویب	اجرا	ارزیابی	تغییر/خاتمه	عوامل موثر	اولویت مراحل	جمع کل
سازمان/عامل	۸	۸	۱۲	۷	۷	۱۱	۱۳	۶	-
تعداد گویه‌ها	۱۸	۱۷	۲۵	۱۴	۱۶	۲۲	۱۳	۱۲	۱۳۷

ماخذ: یافته‌های پژوهش

به دلیل گستردگی ذی‌نفعان و سازمان‌های مرتبط با پژوهش و مشخص نبودن حجم جامعه و واریانس آن از دو رابطه (۱) و (۲) حجم نمونه مشخص شد (مومنی و فعال قیومی، ۱۳۹۶).

$$n = \left(\frac{Z_{\alpha} * \sigma}{\varepsilon} \right)^2 \quad (1) \text{ حجم نمونه در جامعه آماری نامحدود}$$

$$\sigma = \frac{\max(xi) - \min(xi)}{6} \quad (2) \text{ انحراف معیار}$$

$$cZ_{\alpha/2} = 1/96 \quad \varepsilon = 0/1 \quad \sigma = 0/667 \quad \Rightarrow n = 170$$

روایی گویه‌ها به تفکیک هر کدام از پرسشنامه‌ها و براساس نظر ۲۵ تن از خبرگان و با روش نرخ روایی محتوا (CVR) ارزیابی شد که با توجه به جدول استاندارد (۶)، مقادیر محاسبه شده بالاتر از ۰/۳۷ به دست آمد.

برای سنجش پایایی، نسبت به توزیع پرسشنامه بین ۵۰ تن اقدام و با استفاده از ۴۱ پرسشنامه بازگشتی ضریب آلفای کرونباخ وفق جدول (۷) تعیین شد. بزرگ‌تر بودن مقادیر محاسبه شده از ۰/۷ بیانگر پایایی پرسشنامه‌ها و عدم ناهمگونی گویه‌ها است.

با توجه به جدول (۸) مقادیر سطح معناداری از احتمال خطای نوع اول (۰/۰۵) بزرگ‌تر هستند؛ بنابراین، فرض توزیع نرمال و کفایت داده‌ها به عنوان پیش‌نیاز انجام تحلیل عامل تأییدی، مورد تأیید قرار می‌گیرد.

جدول ۶- مقادیر قابل قبول نرخ روایی محتوا بر اساس تعداد خبرگان نمره‌گذار

تعداد متخصصین	مقدار CVR	تعداد متخصصین	مقدار CVR	تعداد متخصصین	مقدار CVR
۵	۰/۹۹	۱۱	۰/۵۹	۲۵	۰/۳۷
۶	۰/۹۹	۱۲	۰/۵۶	۳۰	۰/۳۳
۷	۰/۹۹	۱۳	۰/۵۴	۳۵	۰/۳۱
۸	۰/۷۵	۱۴	۰/۵۱	۴۰	۰/۲۹
۹	۰/۷۸	۱۵	۰/۴۹		
۱۰	۰/۶۲	۲۰	۰/۴۲		

ماخذ: محمدیگی، محمدصالحی و محمدعلی گل، ۱۳۹۳

جدول ۷- ضریب آلفای کرونباخ برای پایای هرکدام از پرسشنامه‌ها

پرسشنامه مرحله/ عوامل/ اولویت	تشخیص مساله	تدوین دستورکار	تصویب	اجرا	ارزیابی	تغییر/ خاتمه	داخل/ خارجی	اولویت مراحل
ضریب آلفای کرونباخ	۰/۸۲۳	۰/۷۵۹	۰/۸۱۹	۰/۸۱۹	۰/۸۶۳	۰/۷۳۶	۰/۷۴۸	۰/۷۹۵

ماخذ: یافته‌های پژوهش

جدول ۸- خروجی آزمون کالموگروف اسمیرنوف به تفکیک مراحل و عوامل

متغیرها	تشخیص مساله	تدوین دستورکار	فرموله کردن	اجرا	ارزیابی	تغییر/ خاتمه	عوامل
سطح معناداری	۰/۱۱	۰/۱۰	۰/۱۳	۰/۰۸	۰/۰۹۶	۰/۱۵	۰/۰۷

ماخذ: یافته‌های پژوهش

جدول ۹- آماره‌های آزمون فریدمن

مرحله/عامل شاخص	تشخیص مساله	تدوین دستورکار و فرموله	تصویب	اجرا	ارزیابی	تغییر/ خاتمه	داخلی/ خارجی	اولویت مراحل
تعداد نمونه	۲۶۸	۲۶۸	۲۶۸	۲۶۸	۲۶۷	۲۶۷	۲۶۸	۲۶۷
آماره آزمون	۱۹۰/۲۹	۴۶۱/۵۵	۷۷۸/۶۵	۳۶۰/۴۹	۱۸۵/۳۰	۷۷۸/۶۵	۱۳۷/۷۸	۲۲۵/۸۸
درجه آزادی	۷	۷	۱۱	۶	۶	۱۰	۱	۵
سطح معناداری	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰

ماخذ: یافته‌های پژوهش

بر اساس جدول (۹)، مقادیر کای دو محاسبه شده در ردیف دوم جدول در سطح خطای کمتر از ۰/۰۵ (ردیف چهارم) به این معناست که رتبه‌بندی سازمان‌ها و عوامل موثر از نظر خبرگان معنادار و متفاوت است.

برای برازش نهایی مدل تحلیلی از روش تحلیل عاملی تاییدی با استفاده از نرم‌افزار لیزرل اقدام شد که از شاخص‌های آزمون برازندگی شامل: کای دو، کای دو به درجه آزادی، ^{2} RMSEA (ریشه میانگین مربعات خطای برآورد)، ^{3} NFI (برازش هنجار شده)، ^{4} GFI (نیکویی برازش)، شاخص تعدیل یافته برازندگی (^{5} AGFI) به شرح جدول (۱۰) است.

جدول ۱۰- شاخص‌های برازش به تفکیک مراحل و عوامل موثر

مرحله/عامل شاخص	تشخیص مساله	تدوین دستورکار	تصویب و فرموله	اجرای خطمشی	ارزیابی خطمشی	تغییر/خاتمه خطمشی	عوامل موثر	تحلیل نهایی
χ^2	۲۵۲/۸۹	۲۳۱	۵۵۲/۷۴	۱۱۷/۱۱	۲۲۵/۵۰	۴۲۶/۳۰	۱۵۵/۹۵	قابل قبول
χ^2/df	۲/۴	۲/۶	۲/۷	۲/۲	۲/۹	۲/۸	۲/۷	قابل قبول
RMSEA	۰/۰۷۱	۰/۰۷۷	۰/۰۷۸	۰/۰۶۵	۰/۰۸	۰/۰۸	۰/۰۷	قابل قبول
NFI	۰/۹۴	۰/۹۲	۰/۹۰	*۰/۹۶	۰/۹۳	۰/۹۳	۰/۹۲	قابل قبول
GFI	۰/۹۰	۰/۹۱	۰/۸۶	۰/۹۴	۰/۹۰	۰/۸۷	۰/۹۲	قابل قبول
AGFI	۰/۹۴	۰/۹۲	۰/۹۱	۰/۹۶	۰/۹۳	۰/۹۳	۰/۹۳	قابل قبول

ماخذ: یافته‌های پژوهش

شایان ذکر است مطابق با ستون انتهایی جدول (۱۰)، تحلیل نهایی شاخص‌های محاسبه

- 1- χ^2
- 2- Root Mean Square Error of Approximation
- 3- Normed Fit Index
- 4- Goodness of Fit Index
- 5- Adjusted Goodness of Fit Index

شده براساس خروجی نرم‌افزار لیزرول و با توجه به مقادیر استاندارد، قابل قبول ارزیابی می‌شود. رتبه‌بندی سازمان‌ها و عوامل موثر بر هر مرحله از فرآیند براساس خروجی آزمون فریدمن به شرح جدول (۱۱) است.

جدول ۱۱- رتبه‌بندی سازمان‌ها، عوامل و مراحل فرآیند خط‌مشی‌گذاری سیاست‌های پولی و بانکی

رتبه	تشخیص مساله	تدوین دستورکار	تصویب و فرموله	اجرا	ارزیابی	تغییر/ خاتمه	عوامل داخلی/ خارجی	اولویت مراحل
۱	سازمان برنامه	قوه مقننه	قوه مقننه	بانک عامل	سازمان برنامه	وزارت اقتصاد	داخلی	تشخیص مساله
۲	مراکز علمی	سازمان برنامه	سازمان متقاضی	بانک مرکزی	بانک مرکزی	قوه قضائیه	خارجی	تدوین دستور کار
۳	شورای هماهنگی	شورای هماهنگی	قوه قضائیه	سازمان متقاضی	وزارت اقتصاد	بانک دولتی		فرموله کردن
۴	متقاضی	بانک مرکزی	اتاق بازرگانی	سازمان برنامه	مراکز علمی	سازمان برنامه		اجرا
۵	وزارت اقتصاد	وزارت اقتصاد	سازمان برنامه	صندوق توسعه	سازمان حساسی	قوه مجریه		ارزیابی
۶	بانک مرکزی	اتاق بازرگانی	قوه مجریه	سایر سازمانها	دیوان محاسبات	قوه مقننه		تغییر / خاتمه
۷	قوه مقننه	سازمان متقاضی	صندوق توسعه	وزارت اقتصاد	سازمان بازرسی	بانک مرکزی		
۸	قوه مجریه	قوه مجریه	بانک مرکزی			سازمان متقاضی		
۹			وزارت اقتصاد			بانک خصوصی		
۱۰			بانک خصوصی			اتاق بازرگانی		
۱۱			مجتهد اقتصادی			مجتهد		
۱۲			بانک دولتی					

ماخذ: یافته‌های پژوهش

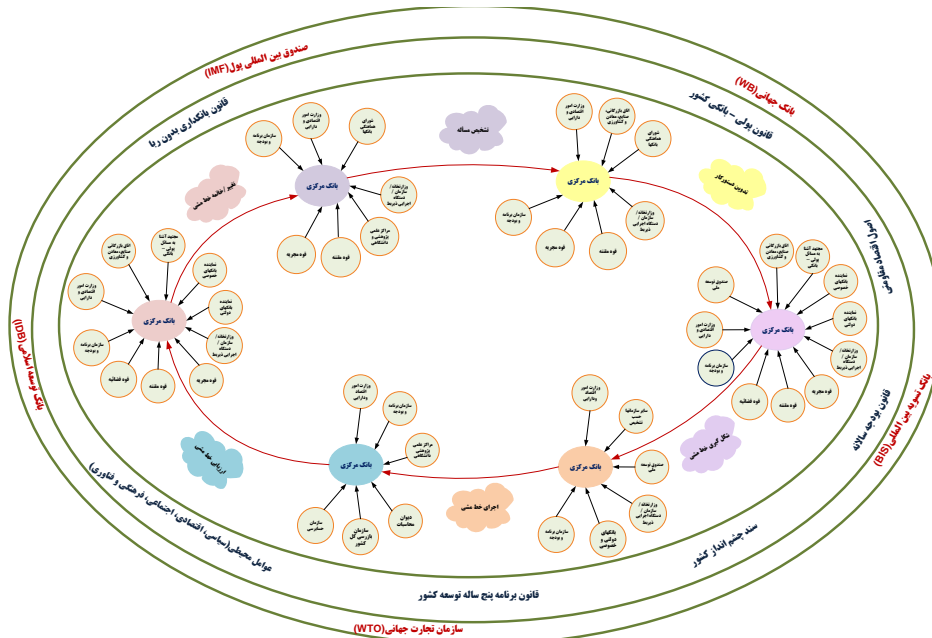
جدول (۱۱) در ادامه تایید نتایج جدول (۹)، اولویت هر کدام از سازمان‌ها را به تفکیک مراحل فرآیند خط‌مشی‌گذاری نشان می‌دهد. همچنین اولویت عوامل موثر بر فرآیند نیز به عنوان خروجی جدول (۱۱) ارائه شده است.

۶- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

یک پژوهش همانند بسیاری از مطالعات پژوهشی منجر به ایجاد دو نوع شناخت برای محقق و جامعه علمی می‌شود که عبارتند از شناخت‌های نوین در ارتباط با موضوع پژوهش و شناخت‌های نظری نوین (کیوی و کامپنهود، ۱۳۹۳).

نتایج حاصل از این پژوهش با توجه به تأیید نقش به ترتیب ۸، ۸، ۱۲، ۷، ۷، ۱۱ سازمان و دستگاه اجرایی در مراحل خط‌مشی‌گذاری شامل تشخیص مساله، تدوین دستورکار، تصویب و شکل‌گیری، اجرا، ارزیابی و تغییر/ خاتمه خط‌مشی و ۱۳ عامل داخلی (۷ مورد) و خارجی (۶ مورد) با نتایج حاصل از مطالعات و پژوهش نظری در این حوزه و مدل‌های ارائه شده شامل مدل گردونه‌ای (الوانی، ۱۳۸۶)، مدل چند بعدی (الوانی، ۱۳۸۶)، پژوهش ارائه چارچوبی برای نظام و محدوده خط‌مشی‌گذاری، تصمیم‌گیری و عمل در فضای مجازی (الوانی و دیگران، ۱۳۹۳)، پژوهش تحلیل رفتاری الگوی سیاست‌گذاری پولی در اقتصاد ایران (نظریان و دیگران، ۱۳۸۹)، پژوهش نقشه راه مدیریت بهینه سیاست پولی در ایران (مزینی، ۱۳۹۰)، پژوهش خط‌مشی‌گذاری فاوا در ایران (۸۶-۸۱)، پژوهش ارائه الگوی ترکیبی برای خط‌مشی‌گذاری در عرصه دانشگاه (باقری و دیگران، ۱۳۹۲)، پژوهش فهم خاتمه خط‌مشی عمومی در ایران، پژوهشی بر مبنای نظریه‌پردازی داده بنیاد (دانائی‌فرد و دیگران ۱۳۹۴) و همچنین عوامل احصاء شده از کتب وضعیت بانکداری در ایران و جهان (خوانساری و دیگران، ۱۳۹۳)، سیاست پولی مبنای نظری و ارزیابی عملکرد در ایران (جلالی نائینی، ۱۳۹۳)، نظارت شرعی بر بانک‌ها و موسسات مالی اسلامی، ارائه الگوی نظارتی برای نظام بانکی کشور براساس دیدگاه خبرگان (موسویان و میسمی، ۱۳۹۳)، هدف‌ها و سیاست‌های بانکی مرکزی ایران از ۱۳۳۹ تا ۱۳۵۷ (مهران، ۱۳۹۴) است.

مدل نهایی پژوهش با توجه به خروجی نرم‌افزار لیزرل و مدل‌سازی معادلات ساختاری به شرح نمودار (۶) است که در آن با توجه به نتایج جدول (۱۱)، سازمان‌ها و عوامل موثر به تفکیک مراحل مختلف فرآیند خط‌مشی‌گذاری ارائه شده است.

نمودار ۶- مدلی نهایی فرآیند خط‌مشی‌گذاری سیاست‌های پولی و بانکی

پیشنهاد می‌شود، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران به عنوان متولی اصلی سیاست‌های پولی و بانکی کشور که همواره نوک پیکان انتقادات پس از هرگونه نوسان و چالش در این حوزه به سمت آن نشانه می‌رود با فاصله گرفتن از رویکرد سنتی حاکم بر حوزه خط‌مشی‌گذاری سیاست‌های پولی و بانکی، موضوع را از دیدگاه علمی فرآیند خط‌مشی‌گذاری مدنظر قرار داده و جامعه اقتصادی و سیستم حاکمیتی و سیاسی کشور را به سمت لزوم سازماندهی مجدد این حوزه با رویکرد توجه به مراحل شش‌گانه فرآیند خط‌مشی‌گذاری با مدنظر قرار دادن عوامل داخلی و خارجی تاثیرگذار بر حوزه سیاست‌های پولی و بانکی، هدایت کند.

استقرار فرآیند خط‌مشی‌گذاری مطابق با داده‌های حاصل از جدول (۱۱) و نمودار (۶)،

موارد زیر قابل حصول خواهد بود:

- ساختار روابط بانک مرکزی در حوزه سیاست‌های پولی و بانکی رویکرد قاعده‌مند و شفاف به خود گرفته و امکان بهره‌گیری از تمام ظرفیت‌های تقنینی، قضایی، اجرایی،

- اعتقادی، نظارتی، برنامه‌ریزی و بخش خصوصی فراهم می‌شود.
- اندازه مناسب اعضا به عنوان یکی از عوامل تاثیرگذار بر نتایج تصمیم‌ها در هر مرحله از فرآیند مشخص شده و از شکل‌گیری عدم تقارن اطلاعاتی جلوگیری کنیم.
  - با توجه به حضور نمایندگان سازمان‌های مختلف (بسته با ماهیت هر مرحله) از تورش ترکیب اعضا به سمت اعضای دولتی جلوگیری می‌شود که این امر بر خروجی بهینه سیاست‌ها تاثیرگذار خواهد بود.
  - با توجه به ماهیت تخصصی و حرفه‌ای فرآیند خط‌مشی‌گذاری و طراحی ساختار سازمانی مناسب در حوزه سیاست‌های پولی و بانکی با هدف تعیین وظایف و نقش سازمان‌ها به تفکیک هر مرحله و به کارگیری نیروی انسانی و تکنیک‌های سیاست‌گذاری می‌توانیم شاهد افزایش شفافیت در تصمیم‌گیری‌ها و ارتباط با فعالان اقتصادی و بخش خصوصی باشیم.
  - با توجه به محوریت بانک مرکزی در فرآیند ارائه شده، ضمن حفظ استقلال نسبی آن، بدنه کارشناسی می‌تواند به عنوان بازوی موثر در تصمیم‌گیری‌ها ایفای نقش کند.
  - به دلیل حضور مجتهد آشنا به مباحث اقتصادی در فرآیند، چالش‌های مطروحه از طرف مراجع عظام تا حدودی مرتفع شده و قابل پاسخگویی خواهد بود.
  - با توجه به حضور مراجع نظارتی در فرآیند می‌توانیم از ظرفیت‌های آن‌ها در راستای اخذ نتایج بهینه از سیاست‌های ابلاغی و توزیع و مدیریت مناسب ریسک استفاده کنیم.
- پژوهش حاضر همانند بسیاری از پژوهشات مشابه در حوزه‌های اقتصادی و اجتماعی با محدودیت‌هایی از جمله نبود پژوهش‌های مشابه داخلی و خارجی، ماهیت میان رشته‌ای موضوع (مدیریتی-اقتصادی)، خلأ شدید خبرگان صاحب نظر در این حوزه، عدم تکمیل و تکمیل ناقص پرسشنامه‌ها توسط پاسخ‌دهندگان، کمبود زمان خبرگان برای انجام مصاحبه و مشکلات تنظیم وقت با آن‌ها، تاثیر متغیرهای خارج از کنترل محقق و محدودیت ذاتی پژوهش‌های پیمایشی و اکتشافی ناشی از به کارگیری پرسشنامه مواجه بود.

منابع

- الوانی، سیدمهدی و شریف‌زاده، فتاح (۱۳۸۶). *فرآیند خط‌مشی‌گذاری عمومی*. چاپ پنجم. تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- الوانی، سیدمهدی (۱۳۸۶). *تصمیم‌گیری و تعیین خط‌مشی دولتی*. چاپ دوازدهم. تهران: سمت.
- الوانی، سیدمهدی، خنیفر، حسین، حاجی ملامیرزایی، حامد و میری، سیدمهدی (۱۳۹۳). ارائه چارچوبی برای نظام و محدوده خط‌مشی‌گذاری، تصمیم‌گیری و عمل در فضای مجازی. *راهبرد/اجتماعی فرهنگی*، دوره ۳، شماره ۱۱، ۳۳-۴۵.
- باقری، محمدرضا، پورعزت، علی اصغر، حاجی ملامیرزایی، حامد و میری، سید مهدی (۱۳۹۲). ارائه الگوی ترکیبی خط‌مشی‌گذاری در عرصه دانشگاه. *مجلس و راهبرد*، دوره ۲۰، شماره ۷۴، ۱۸۷-۱۶۵.
- پروین، سهیلا، شاکری، عباس و احمدیان، اعظم (۱۳۹۳). ارزیابی اثرات ترازنامه‌ای سیاست‌های پولی در شبکه بانکی کشور بر متغیرهای کلیدی اقتصاد ایران (رهیافت تعادل عمومی پویای تصادفی). *پژوهش‌های اقتصادی ایران*، دوره ۱۹، شماره ۵۸، ۱۱۵-۷۷.
- جلالی نائینی، سیداحمدرضا (۱۳۹۴). *سیاست پولی مبانی نظری و ارزیابی عملکرد در ایران*. تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.
- خوانساری، رسول، محرابی، لیلا، شاهچرا، مهشید، احمدیان، اعظم و حیدری، هادی (۱۳۹۳). *وضعیت بانکداری در ایران و جهان ۲۰۱۱ میلادی - ۱۳۹۰ خورشیدی*. چاپ اول. تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.
- چالش‌های پولی و بانکی اقتصاد ایران تحلیل وضعیت و توصیه‌های سیاستی (۱۳۹۳). تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.
- دانائی فرد، حسن، حیدری، محمد مهدی، آذر، عادل و قلی پور، رحمت اله (۱۳۹۴). *فهم خاتمه خط‌مشی عمومی در ایران؛ پژوهشی بر مبنای نظریه‌پردازی داده بنیاد*. اندیشه مدیریت راهبردی، سال نهم، شماره ۱، ۸۵-۱۲۰.
- دانش فرد، کرم‌اله (۱۳۹۳). *فرآیند خط‌مشی‌گذاری عمومی*. چاپ اول. تهران: صفار.
- دهقان شبانی، زهرا و آفرینش فر، سعیده (۱۳۹۴). تحلیل تاثیر فضای کسب و کار بر جذب

سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در ایران و چند کشور منتخب. پژوهش‌های اقتصادی ایران، دوره ۲۰، شماره ۶۲، صفحات ۳۰-۱.

سوین‌برن، مارک و کاستلو برانکو، مارتا (۱۹۹۱). پیرامون استقلال بانک مرکزی. ترجمه موسسه پژوهشات پولی و بانکی (۱۳۷۲). چاپ اول. تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.

شیرکوند، سعید (۱۳۹۴). سازمان‌های پولی و مالی بین‌المللی. چاپ دوم. تهران: کویر. فقهی کاشانی، محمد، خوشنود، زهرا، اکبری آلاشتی، طاهره و سیدشکر، خشایار (۱۳۹۴). توسعه نهادهای مالی در ایران با تاکید بر دستورالعمل‌های مورد نیاز در تشکیل و فعالیت نهادهای مالی جدید. چاپ اول. تهران: پژوهشکده پولی و بانکی. کیوی، ریموند و کامپنهود، لوک وان (۱۹۸۸). روش پژوهش در علوم اجتماعی. ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر (۱۳۸۵). تهران: توتیا.

محمدبیگی، ابوالفضل، محمدصالحی، نرگس و محمدعلی گل، محمد (۱۳۹۳). روایی و پایایی ابزارها و روش‌های مختلف اندازه‌گیری آنها در پژوهش‌های کاربردی در سلامت. دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان، دوره ۱۳، ۱۱۷۰-۱۱۵۳. مهران، حسنعلی (۱۳۹۴). هدف‌ها و سیاست‌های بانکی مرکزی ایران از ۱۳۳۹ تا ۱۳۵۷. چاپ اول. تهران: نی.

موسویان، سیدعباس و میسمی، حسین (۱۳۹۳). نظارت شرعی بر بانک‌ها و موسسات مالی اسلامی، ارائه الگوی نظارتی برای نظام بانکی کشور براساس دیدگاه خبرگان. تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.

مزینی، امیرحسین (۱۳۹۳). نقشه راه مدیریت بهینه سیاست پولی در اقتصاد ایران. سیاست‌های مالی و اقتصادی، سال دوم، شماره ۵، ۶۰-۴۱. مومنی، منصور و فعال قیومی، علی (۱۳۹۶). تحلیل‌های آماری با استفاده از SPSS. تهران: مولف.

نظریان، رافیک، صفایی کوچکسرایبی، آتنا و امام وردی، قدرت‌اله (۱۳۸۹). تحلیل رفتاری الگوی سیاست‌گذاری پولی در اقتصاد ایران. پژوهش‌های پولی بانکی، شماره ۶، ۱۹-۱.

هادیان، مهدی و درگاهی، حسن (۱۳۹۶). نقش سیاست‌های اقتصاد کلان در ثبات مالی

اقتصاد ایران. پژوهش‌های اقتصادی ایران، دوره ۲۲، شماره ۷۳، ۸۲-۴۵.
هاشمی دیزج، عبدالرحیم (۱۳۹۱). سیاست‌های پولی و مالی. چاپ سوم. اردبیل: جهاد
دانشگاهی.

- Jenkins, W. I. (1978). Policy analysis: A political and organisational perspective. London: M. Robertson.
- Mongelli, F. P., Gerdemeier, D., & Roffia, B. (2009). The Fed, the Eurosystem, and the Bank of Japan: More similarities or differences?.
- Maier, P. (2007). Monetary policy committees in action: Is there room for improvement? (No. 2007, 6). Bank of Canada Working Paper.
- Sibert, A. (2006). Central banking by committee. *International Finance*, 9(2), 145-168.